

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

TABIIY FANLAR FAKULTETI

TABIIY GEOGRAFIYA KAFEDRASI

Fayziyev Elyor Aliyevich

ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN HUDUDLAR

**ATROF MUHIT VA TABIATNI MUHOFAZA QILISH
fanidan**

R E F E R A T

Ilmiy rahbar: ass.Mamajonov R.I.

SAMARQAND 2012

Mavzu: ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN HUDUDLAR

KIRISH

I. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN HUDUDLARGA UMUMIY

TAVSIF

II. O‘ZBEKISTON QO‘RIQXONLARI

III. BUYURTMALAR (Zakazniklar)

IV. TABIAT YODGORLIKLARI

V. MILLIY BOG‘LAR

VI. REZERVANTLAR

XULOSA

ADABIYOTLAR

Kirish

Tabiatni muhofaza qilish - landshaftning bir butunligi, tabiiy komponentlarning o'zaro muvozanatini muhofaza qilishga qaratilgan. Landshaftlarni muhofaza qilishning juda ko'p shakllari mavjud. Bular: qo'riqxonalar, zakazniklar, rezervatlar, xalq bog'laridan iborat. Tabiatni muhofaza qilish ayrim hududlarda tabiiy kompleksni (landshaftlarni) o'z holicha maxsus rejim bilan qo'riqlashni ham talab qiladi. Bunday maxsus rejim bilan muhofaza qilinadigan hududlar xo'jalikda o'zlashtirishdan bevosita ajratib olinib qo'riqlanadigan tabiiy ob'ektlardir. Hududning ayrim uchastkalarini muhofaza qilishda maxsus rejimini o'rnatishning zarurligi fan-texnika inqilobi sharoitida inson xo'jalik faoliyati natijasida keskin o'zgarayotgan va kamayayotgan yer tabiiy boyliklariga insonning ongli munosabatda bo'lishiga asoslanadi. Bunday uchastkalarni qo'riqxonalar, rezervatlar, tabiiy parklar, tabiat yodgorliklari, zakazniklar deyiladi.

Ko'pgina mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilishning tashkiliy ko'rinishlari bir xil emas va «qo'riqxona», «milliy park», «rezervat», «zakaznik» tushunchalariga turli xil mazmun beriladi. Mamlakatimizda alohida muhofaza qilinadigan yoki qo'riqlanadigan hududlar – landshaftlar - qo'riqxonalar, har xil turdagi zakazniklar, tabiiy parklar va yodgorliklar yuqoridagi belgilarga muvofiq tashkil qilinadi. Hozirgi vaqtda qo'riqlanadigan hududlar, ya'ni xo'jalikda foydalanish butunlay man etilgan tabiiy ob'ektlar tabiatni muhofaza qilishning asosiy va amaliy usuli emas. Lekin shunga qaramasdan qo'riqlanadigan hudud tabiatini muhofaza qilishda muhim rol o'ynaydi. Ularning vazifalari juda xilma-xildir. Spesifik va hududiy vazifalar bilan birga, har bir qo'riqlanadigan hudud tabiatini muhofaza qilishning umumiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

I. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN HUDUDLARGA UMUMIY TAVSIF

Ko'pgina mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilishning tashkiliy ko'rinishlari bir xil emas va «qo'riqxonalar», «milliy park», «rezervat», «zakaznik» tushunchalariga turli xil mazmun beriladi. Mamlakatimizda alohida muhofaza qilinadigan yoki qo'riqlanadigan hududlar – landshaftlar - qo'riqxonalar, har xil turdagi zakazniklar, tabiiy parklar va yodgorliklar yuqoridagi belgilarga muvofiq tashkil qilinadi.

Qo'riqxonalar hududidagi mavjud komplekslar tabiiy holatda saqlanadi. Ular inson tomonidan o'zlashtirilayotgan va o'zgargan qo'shni hududlar uchun etalon bo'lib xizmat qiladi. Bunday etalonlar inson xo'jalik faoliyatining biz uchun qulay yoki noqulay ekanligini taqqoslashga, tabiatdan amaliy foydalanish u yoki bu usulining naqadar maqsadga muvofiqligini nazorat qilishga imkon beradi. Qo'riqxonalarning asosiy vazifasi tabiatni har tomonlama o'rganishdir. U landshaft komponentlari o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni bilib, tabiiy boyliklardan unumli foydalanish yo'llarini ishlab chiqish uchun zarur.

Qo'riqxonalardagi tabiiy jarayonlarni o'rganish landshaft geografik jihatdan o'xshash bo'lgan hududlarning tabiiy boyliklari va tabiiy sharoitidan unumli foydalanishni tashkil qilishni yengillashtiradi. Shuning uchun qo'riqxonalar tabiiy-hududiy komplekslarning hamma tipida bo'lishi kerak. Asosiy muhofaza qilish ob'ektiga bog'liq holda qo'riqxonalar oldiga kompleks va maxsus vazifalar qo'yiladi. Kompleks qo'riqxonalarda butun tabiiy-hududiy komplekslar tabiiy holda muhofaza qilinadi. O'rta Osiyodagi qo'riqxonalarning asosiy qismi oldiga kompleks maqsadlar qo'yilgan. Maxsus vazifalarni bajaradigan qo'riqxonalar asosan katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan ayrim ob'ektlarni muhofaza etish uchun tashkil qilinadi. Masalan, Orol dengizidagi tashkil etilgan Borsakelmas qo'riqxonasi, eng avval, shu yerda iqlimlashtirilgan qulon hamda sayg'oq va jayronlarni qo'riqlash va biologiyasini o'rganish uchun tashkil qilingan edi.

Zarafshon tizmasining janubiy yonbag'ridagi Kitob davlat paleontologik-stratigrafik qo'riqxonasi geologik maqsadlar uchun tashkil etilgan. Qo'riqxona tabiiy-hududiy komplekslarning daxlsizligini ta'minlovchi tabiiy etalondir. Hozirgi sharoitda planetamizning turli-tuman tirik organizmlar genofondini saqlashda qo'riqxonalarning roli katta. Qo'riqxona hududida ko'pgina hayvon va o'simlik turlarining hayoti uchun zarur bo'lgan optimal sharoit mavjud. Shuning uchun qo'riqxonalar hayvon va o'simliklarning ayrim turlarini saqlash va ularni ko'paytirishda muhim rol o'ynaydi. Inson tomonidan o'zgartirilgan landshaftlarga moslasha olmagan hayvonlarni faqat qo'riqxonalarda saqlash mumkin bo'lmoqda.

Mamlakatimizda hamma qo'riqxonalar ilmiy muassasalar hisoblanadi. Qo'riqxonalarda yuzlab xodimlar tabiiy komplekslarni va ularning ayrim komponentlarini tekshiradilar, tabiiy hodisalarni qayd qiladilar, ilmiy tajribalar o'tkazadilar. Qo'riqxonalar bilan mamlakatimizning ilmiy muassasa va oliy o'quv yurtlari yaqin aloqa o'rnatgan. Qo'riqxonalarda bo'lajak biologlar, geograflar, o'rmonshunoslar, geologlar dala praktikasini o'taydi. Qo'riqxona hududlaridagi tabiiy jarayonlarga inson doimo aralashib turishi kerak. Jumladan, qo'riqxonadagi yirtqichlar, ularning o'ljalari hamda tuyoqlilar soni va yem-xashak bazasi ustidan nazorat qilib turilishi lozim.

II. O'ZBEKISTON QO'RIQXONLARI

O'zbekistonda birinchi qo'riqxona 1926 yilda Zomin rayonining Jizzax o'rmon xo'jaligiga qarashli Ko'lsoy va G'o'ralashsoy havzalarida «G'o'ralash» tog'-archa qo'riqxonasi nomi bilan tashkil qilingan edi. Lekin qo'riqxona 1930 yilga kelib tugatilib, uning hududi quyunchilik sovxoziga qo'shib berildi. Quyunchilik sovxosi ham o'z faoliyatini 1933 yilga kelib tugatdi. 1933 yilda «G'o'ralash» tog'-archa qo'riqxonasi qayta tiklandi. 1951 yilga kelib «G'o'ralash» qo'riqxonasi bekor qilindi. O'zbekiston Hukumatining 1959 yil 20 iyundagi ko'rsatmasiga ko'ra, 1960 yilda «G'o'ralash» tog'-archa qo'riqxonasi Zomin tog'-o'rmon qo'riqxonasi nomi bilan qayta tiklandi.

Respublikada ikkinchi qo‘riqxonasi 1947 yili tuzilgan Chotqol tog‘- o‘rmon qo‘riqxonasi. 1970 yildan boshlab O‘zbekistonda qo‘riqxonalar tashkil qilinishiga alohida e‘tibor berila boshlandi. O‘sha vaqtda Respublikada bor-yo‘g‘i 3 qo‘riqxonasi (Zomin, Chotqol, Payg‘ambarorol) bo‘lib, ularning maydoni 49,3 ming gektarni tashkil qilardi. Hozir O‘zbekistonda umumiy maydoni 490 ming gektarni tashkil qilgan 12 qo‘riqxonasi mavjud.

1-jadval

O‘zbekistonning alohida muhofaza qilinadigan hududlari

<i>Nº</i>	Nomi	Tashkil qilingan yili	Joylashgan viloyati	Qo‘riqxonasi maydoni ga hisobida
1	2	3	4	5
1.	Zomin tog‘ – o‘rmon davlat qo‘riqxonasi	1926 (1960)	Jizzax viloyati	10560
2.	Chotqol tog‘ – o‘rmon davlat qo‘riqxonasi	1947	Toshkent viloyati	47500
3.	Qorako‘l qo‘riqxonasi	1971	Buxoro viloyati	20500
4.	Qizilqum qo‘riqxonasi	1971	Buxoro viloyati	4000
5.	Bodayto‘qay qo‘riqxonasi	1971	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	10000
6.	Nurota tog‘ – yong‘oqzor qo‘riqxonasi	1975	Jizzax viloyati	40000
7.	Zarafshon qo‘riqxonasi	1977	Samarqand viloyati	2500
8.	Qizilsuv tog‘ – archa qo‘riqxonasi	1975	Qashqadaryo viloyati	20000
9.	Miroqi tog‘ – o‘rmon davlat qo‘riqxonasi	1976	Qashqadaryo viloyati	35000
10.	Vardanza	1976	Buxoro viloyati	324
11.	Kitob geologik qo‘riqxonasi	1979	Qashqadaryo viloyati	5378
12.	«Surxon» qo‘riqxonasi	1986	Surxondaryo viloyati	24583

Buxoro jayron qo‘riqxonasi. Jayron O‘rta Osiyo va Janubiy Qozog‘iston cho‘llarida yashaydigan hayvon turlaridan bo‘lib, O‘rta Osiyo cho‘llari va Sharqiy Zakavkazda keng tarqalgan. Jayronni qadimdan qoplon, it, burgut, o‘rgatilgan gepardlar yordamida ov qilingan. Keyingi o‘n yillikda avtomashinalar bilan ov qilish natijasida jayron soni keskin kamayib ketdi. Endilikda jayronni ovlash

barcha ittifoqdosh respublikalarda man qilingan. Jayron muhofaza qiluvchi nodir tur sifatida xalqaro «Qizil kitob»larga kiritilgan. Oʻrta Osiyo va Ozarbayjonda jayronni muhofaza qilish uchun maxsus qoʻriqxona va zakazniklar tashkil qilingan. Jayronni yarim ochiq sharoitda saqlash, koʻpaytirish maqsadida 1977 yili eng tipik choʻl landshaftlaridan iborat hududida, Qizilqumning janubida, Kogondan quyi-roqda Buxoro pitomnigi tashkil etildi. Qoʻriqxonaning atrofi 36 kilometr uzunlikda sim toʻrlar bilan oʻralgan. Unda zaruriy gidromeliorativ va biotexnik ishlar olib borilgan. 1978 yili may-noyabr oylarida 19 urgʻochi va 25 erkak jayron olib kelindi. Hozir ularning soni birmuncha koʻpayib, 300 boshdan oshib ketdi. 5 ming 600 gektar yerni egallagan bu maydonda jayronlarning yashashi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan.

Zomin togʻ-oʻrmon qoʻriqxonasi Turkiston tizmasi gʻarbiy qismining shimoliy yon-bagʻirda, Zomin togʻida 1900-3500 metr mutlaq balandlikda joylashgan. Bu yerda togʻ dasht (choʻl), oʻrmon va subalp oʻsimlik mintaqalari mavjud. Qoʻriqxona hududida 150 dan ortiq oʻsimlik turlari uchraydi. Qoʻriqxona hududining katta qismi – 6756 gektari oʻrmon mintaqasi, archazordan iborat. Bu yerda archaning uch turi uchraydi. Oʻrmonzorning pastki qismida (1900-2700 metr balandlikda) Zarafshon archasi yoki qora archa, oʻrta qismida (2100-2800 metr) yarim sharsimon yoki savr archa, yuqori qismida (2100-3200 metr) turkiston archasi (oʻrik archa) oʻsadi. Qoʻriqxonada sudralib yuruvchi hayvonlarning 6 turi, parrandalarning 63 va sutemizuvchilarning 18 turi mavjud. Sutemizuvchilardan oq tirnoqli ayiq, toʻngʻiz, silovsin, boʻri, togʻ echkisi, arhar (togʻ qoʻyi), jayra, quyon, kaklik, qirgʻiy, burgut, boltayutar, himolay kurkasi, togʻ qargʻasi, qalqontumshuqilon, chiporilonlar yashaydi. Zomin togʻ-oʻrmon qoʻriqxonasida archazorlarning tabiiy holati va archa-oʻrmon mintaqasiga xos tipik tabiiy geografik komplekslarni saqlash, ularni har tomonlama tadqiq etish, tabiiy boyliklar sifatini yaxshilash, ularni koʻpaytirish, shuningdek archa biologiyasini oʻrganish, archazorlarni kengaytirish, hayvonot dunyosini saqlash va tiklash boʻyicha koʻpgina ishlar amalga oshirilmoqda. Qoʻriqxona har yili oʻrmon xoʻjaligiga 1,5 tonnadan koʻproq qimmatli archa urugʻini yetkazib bermoqda.

Chotqol tog‘-o‘rmon qo‘riqxonasi Chotqol tizmasining janubi-g‘arbiy qismida dengiz sathidan 1000-3200 metr balandlikda joylashgan bo‘lib, maydoni 47,5 ming gektar yerni tashkil qiladi. Qo‘riqxona hududida quruq dashtdan tashqari mevali o‘rmonlar, archazorlar, alp o‘tloqlari kabi landshaft mintaqalari mavjuddir. Bu yerda 600 dan ortiq o‘t, 40 ga yaqin daraxt va buta o‘simlik turlari uchraydi. Qo‘riqxona hududining 40 protsenti archazorlardan iborat. Shuningdek, bu yerda pista, Kavkaz shamshodi, zirk, irg‘ay va boshqa noyob buta va daraxtlar ko‘p uchraydi. Qo‘riqxonada sudraluvchilarning 23 turi yashaydi. Yirtqichlardan savsar, oq suvsar, bo‘rsiq, ayiq, bo‘ri va boshqalar uchraydi. Qo‘riqxonaga 1953 yilda yelik bug‘usi (kosulya) olib kelingan edi. Kiyiklarning soni bir necha yuz boshdan ortiq.

Chotqol qo‘riqxonasining eng qimmatli hayvonlaridan biri reliktni jonivor – menzbir sug‘uridir. Shuni aytish kerakki, sug‘urning 14 turi mavjud bo‘lib, shundan oltitasi mamlakatimiz hududida yashaydi. Menzbir sug‘uri yer sharining boshqa biror qismida uchramaydi. Tanasining uzunligi yarim metr, vazni esa 4 kilogramm atrofida bo‘lib, 4 oy mobaynida bir yarim kilogrammgacha yog‘ to‘playdiki, bu yog‘ uyqudagi karaxtlik davrida bemalol yetadi. Menzbir sug‘uri xalqaro «Qizil kitob» va O‘zbekiston «Qizil kitob»iga kiritilgan.

Qorako‘l qo‘riqxonasi Buxoro viloyatining Qorako‘l rayoni hududida qumli maydonlarda 180-200 metr absolyut balandliklarda joylashgan. Qo‘riqxonadan kengligi 30-40 metr bo‘lgan Amu-Qorako‘l va Amu-Buxoro kanallari o‘tadi. Kanallar trassasi massividagi qadimgi jarliklar va pastqam uchastkalar kanal suvi bilan to‘lib, qator ko‘llar hosil qilgan (2000 gektar). Bular ko‘plab baliq va qushlarning oromgohiga aylangan. Qo‘riqxonaning vohaga chegaradosh bo‘lganligi va uning hududidan kanallar oqib o‘tganligi uchun qo‘riqxonaning tuproq va o‘simliklari kuchli o‘zgargan va o‘ziga xos faunaga ega. Bu yerda 200 ga yaqin oliy o‘simlik turlari uchraydi, shundan 30 tasi daraxt va butalardir. Kanal yoqasi va ko‘llar atrofidagi to‘qayzorlarda asosan jiya, turang‘i, tol, qamish va boshqa o‘simliklar keng tarqalgan. Qo‘riqxonaning qumliklarida asosan qora saksovul, qandimning 6 turi, singrenning 3 turi, cherkez, iloq va boshqa o‘simliklar

tarqalgan. Qo'riqxonaning tabiiy sharoiti rang-barang bo'lganligi uchun hayvonot dunyosi ham xilma-xildir. Qo'riqxonaning kanal va ko'llarida baliqlarning 32 turi uchraydi. Qo'riqxonada sutemizuvchilarning 30 dan ortiq turi bor. Ular orasida bo'ri, chiyabo'ri, tulki, qum mushugi va qum quyon, ingichka barmoqli yumronqoziq, har turli qum sichqonlari uchraydi. To'qayzorlarda yovvoyi cho'chqa ko'p. Qo'riqxonada parrandalarning 170 dan ortiq turi mavjud. Shundan noyob turlari 20 taga yetadi.

Qizilqum qo'riqxonasi Buxoro viloyatining Romiton tumani hududida, Amudaryo qayirida joylashgan qayir-cho'l qo'riqxonasi hisoblanadi. Hududining katta qismi (3100 ga) daryo bo'yidagi to'qaylarni va kichik qismi (800 ga) Qizilqum massivini o'z ichiga olgan. Qayir o'simliklari o'tish qiyin bo'lgan qalin to'qayzorni hosil qilib, boy floraga ega. Bu yerda 150 o'simlik turlari o'sadi. To'qayzorlarni ko'proq daraxt-butazor o'simliklari (turang'i, jiyda, tol, lomonos, yulg'un va boshqalar) egallaydi. Bundan tashqari, bu yerda har xil o'tlar, qamish, lo'xgullilar, ro'vak, ajriq va boshqalar o'sadi. Qo'riqxonaning qumli cho'l qismi uchun qora va oq saksovul, cherkez, qandim va quyonsuyak harakterlidir. Qo'riqxonaning tabiiy sharoiti turli xil jonivor va qushlarning yashashiga qulay imkon beradi. Sudralib yuruvchilardan cho'l toshbaqasi, qizil quloq yoki quloqli yumaloqbosh kaltakesak hamda bot-bot yoki yumaloq bosh va Seversov gekkoni deb ataluvchi kaltakesaklar, suvilon, zaharli charxilon va boshqalar uchraydi. Qo'riqxona hududida qishlovchi, mavsumiy uya qo'yuvchi, ayniqsa, suvda suzuvchi qushlar ko'p bo'lib, ularning 82 turi mavjud. Shundan 29 turi yilning to'rt faslida ham shu yerda yashaydi. Yirtqich qushlardan burgut, qora qirg'iy, kuykanak (maymunqush), jig'altoy va boshqalar uchraydi. Qo'riqxonaning eng chiroyli qushi Amudaryo qirg'ovulidir. Hozir ularning soni 2 mingdan ortiq. Qo'riqxona qushlaridan qirg'ovul va burgut alohida muhofaza qilinadi.

Sutemizuvchilardan ingichka barmoqli yumronqoziq, malla yumronqoziq, qum sichqoni, qo'shoyoq; yirtqichlardan chiyabo'ri, tulki, to'qay mushugi va qum mushugi, bo'ri uchraydi. Shuningdek, bu yerda 200 ga yaqin yovvoyi cho'chqa va

buxoro bug'usi yashaydi. Qo'riqxonada tashkil qilingan paytda hammasi bo'lib 6 bosh buxor bug'usi bor edi. Hozirgi vaqtda ularning soni yuzdan oshib ketdi.

Bodayto'qay qo'riqxonasi Qoraqalpog'istonning Beruniy rayoni hududida, Amudaryo qayirida joylashgan. Bodayto'qay to'qay o'simliklari bilan qoplangan orol va yarimorollarni ishg'ol qilgan noyob tabiatli qo'riqxonadir. Qo'riqxonada o'simlik va hayvon turlari ko'p. Bu yerda buta, turang'i, yulg'un va qiyozzorlar mavjud. Qo'riqxonada yovvoyi cho'chqa, bo'rsiq, quyon, xiva qirg'ovuli, olachipor qizilishton va boshqa hayvon hamda qushlar yashaydi. Qo'riqxonadagi aralash to'qaylar va ularning tabiiy tarkibi faqat shu joylarga xos bo'lib Respublikaning boshqa joylarida uchramaydi. Qirg'ovulning Xiva kenja turi, Eron sarsabali, chirmovuqning uch turi faqat shu yerda mavjud. Bodayto'qay qo'riqxonasining asosiy vazifasi Amudaryo qayiridagi tabiiy komplekslarni o'rganishdir.

Nurota qo'riqxonasi Nurota tizmasi yonbag'irlarida 1975 yilda tashkil qilingan bo'lib, uning maydoni 40 ming gektardan iborat. Qo'riqxonada «Qizil kitob»ga kirgan arharlar bilan tog' qo'yi, shuningdek, yovvoyi cho'chqa, suvsar, «Qizil kitob»ga kiritish mo'ljallanayotgan mitti shunqor va boshqa hayvonlar muhofaza qilinadi. Olimlarning fikriga ko'ra, 2,5 ming bosh saqlanib qolgan Seversov yovvoyi qo'yi mahalliy sharoitga moslashgan yangi qo'y zotlarini yetishtirish uchun muhim ob'ekt bo'lishi mumkin. Nurota qo'riqxonasining asosiy vazifasi tog'-dasht landshaft mintaqalarini, ayniqsa, Seversov qo'yi ekologiyasini o'rganish va muhofaza qilish metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Zarafshon qo'riqxonasi Samarqand shahrining shimoli-sharq qismidagi suv ayirg'ichdan sharq tomonda, Zarafshon daryosining qayirida tashkil qilingan. U ilgari Zarafshon zakaznigi deb atalar edi. Qo'riqxonaning o'simlik va hayvonot dunyosi xilma-xildir. Qayir to'qaylarida 140 dan ortiq o'simlik turi o'sadi. Bu yerda keng tarqalgan parranda Zarafshon qirg'ovulidir. Qo'riqxonada chiyabo'ri, tulki, bo'rsiq, to'qay mushugi va boshqa hayvonlar uchraydi. Qo'riqxonaning asosiy vazifasi qayir-to'qay tabiiy komplekslarini saqlash hamda qirg'ovulni

muhofaza qilish va ko'paytirishdir. Hozirgi vaqtda qo'riqxonada asalarichilik rivojlanmoqda.

Qizilsuv qo'riqxonasi Qashqadaryo oblastida Yakkabog' tizmasining archazorlar bilan qoplangan yon-bag'irlarida tashkil etildi. Uning 20 ming gektarli maydonida ayiq, qoplon, tog' echkisi (kiyik) muhofaza qilinadi. Qo'riqxonada, asosan, tog' o'rmon mintaqasi (archazor) va uning hayvonlari muhofaza qilinadi.

Miroqi qo'riqxonasi Hisor tizmasining shimoliy yon-bag'irda, Oqsuv daryosi va uning irmoqlari havzasida joylashgan bo'lib, tog', dasht, o'rmon va subalp mintaqalarini qamrab olgan. Qo'riqxona va uning landshaftlari juda xilma-xildir. Qo'riqxona o'ziga xos o'simlik va hayvonlarga juda boy bo'lib, ularning tarqalishi balandlik mintaqalari qonuniyatiga buysunadi. Qo'riqxonada Tyanshan tulkisi, ayiq, Farg'ona bo'rsig'i, bars (ilvirs), silovsin kabi hayvonlar muhofaza qilinadi. Qo'riqxonaning asosiy vazifasi balandlik mintaqalarining tabiiy komplekslarini o'rganish va muhofaza qilishdir.

Vardanzi qo'riqxonasi qadimgi Vardanzi shahri o'rnida tabiiy va tarixiy komplekslarni muhofaza qilish uchun tashkil etilgan. 20-yillarning oxirida bu shaharni qum bosgan edi. 30-yillarda bu yerga saksovul ekilgan. Keyinchalik saksovullar shu qadar o'sib ketdiki, ular bugungi kunda butun bir o'rmonni tashkil qiladi. Saksovul o'rmoni bu yer uchun harakterli bo'lgan qumli cho'l tabiiy kompleksining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ayni vaqtda bu qo'riqxonada tarixiy yodgorliklar muhofaza qilinadi. Qo'riqxonaning asosiy vazifasi VIII-XVIII asrlar tarixiy yodgorligi – qum bosib qolgan Vardanzi shahrini saqlashdir.

Kitob geologik qo'riqxonasi. Qo'riqxona Qashqadaryo viloyatining g'arbiy chekkasida Kitob tumani hududida Zarafshon tizmasining janubi-g'arbiy yon-bag'irda Jinni daryosi vodiysida joylashib, Yer sharining tabiiy-ilmiy yodgorliklari bo'lgan palentologik metologik va stratigrafik etaloni bo'lgan yodgorliklarni muhofaza qiladi va Xalqaro reja asosida ular ustidan ilmiy tekshirish ishlari olib boradi. Kitob qo'riqxonasini tashkil etishning tarixi qiziqdir. 1978 yilning yozida 13 davlatdan kelgan muttaxisis olimlar hozirgi qo'riqxona hududidagi Xo'jaqo'rg'on soyi bo'yida joylashgan geologik qatlamlardagi paleontologik

qoldiqlarni o'rganadilar. Unga qadar O'zbekistonlik hamkasblari paleozoy erasi quyi va o'rta devon davri yotqiziqlari ichida uchrovchi nodir toshga aylangan organizmlar qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlarni ularga taqdim etgan edilar. Bu qatlamlarni o'rgangan xalqaro guruh toshlarda muhr kabi qotgan paleontologik qoldiqlarning haqiqatdan nodir ekanligini e'tirof etib, ularning davlat muhofazasiga olishni taklif etishdi. 1979 yildan ushbu noyob hudud Kitob geologik qo'riqxonasi deb e'lon qilindi va o'sha vaqtdan buyon bu joyda keng ko'lamda geologo-biologik ilmiy-tekshirish ishlari olib borilmoqda. Shu vaqt ichida qo'riqxonada maydonidagi o'rta, quyi Ordovik, erta va kechki Silur, erta va o'rta Devon davrlari qatlamlarida 16 guruhdan ortiq toshga aylangan organizmlar qoldiqlari aniqlandi. Zarafshon tog'larining janubiy-g'arbiy yonbag'rida Jinnidaryo vodiysi bo'ylab yuqoriga ko'tarilsangiz, uning chap irmog'i Xo'jaqo'rg'on soyi bo'yicha ilgari yursangiz, oldingizdan ulug'vor 2061 metr balandlikdagi Bursi Xirmon cho'qqisi bo'y cho'zib turadi. Cho'qqining ikki yonida Zilzilbon va Xo'jaqo'rg'on soylari joylashgan bo'lib, ular asosan Paleozoy davri yotqiziqlaridan tashkil topgan.

Qo'riqxonada joylashgan 13 tabiiy yalang'ochlanib, ichidagi qatlamlari ko'rinib turgan yon-bag'irlarni o'rganish natijasida olimlar asta-sekin sobitqadamlik bilan qo'riqxonada joylashgan joyning geologik tarixini o'qib olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kitob qo'riqxonasi hududida 500 ortiq o'simlik turlari bo'lib, shundan 12 tasi «Qizil kitob»ga kiritilgan. Qo'riqxonada 200 ga yaqin dorivor o'simliklar o'sadi, 30 ta manzarali o'simlik turlari bor va 30 dan ortiq o'simlik dorivor sifatida foydalaniladi. Hayvonot dunyosi 155 turdan iborat bo'lib, shundan ko'pchilik qismi noyob hisoblanadi va «Qizil kitob»da qayd etilgan. Kitob qo'riqxonasining hududi etnografik ahamiyatga ega bo'lib, bu yerdagi qishloqda ikki qadimiy qo'rg'on izlari, ibtidoiy odamlar yashashi uchun qulay bo'lgan g'orlar mavjud.

Biosfera qo'riqxonalari. Inson xo'jalik faoliyatining ta'siri natijasida hosil bo'lgan lokal (mahalliy) va global (sayyoraviy) hodisalarni to'g'ri tushunish va baholash uchun bu jarayonlarni o'rganish zarur. Atrof-muhitning holatini kuzatish

formalaridan biri xalqaro miqyosda biosfera qo‘riqxonalari asosida monitoring (kontrollik) xizmatining global tizimlarini yaratishdir. Keyingi yillarda YUNESKOning tashabbusi bilan dunyo biosfera qo‘riqxonalari tashkil qilindi. Bu qo‘riqxornalarda - tabiiy ekosistemalarda hayvon va o‘simlik organizmlarining har xil turlarini saqlash, ekologik monitoring bo‘yicha kompleks biogeotsenologik (kompleks landshaft) tekshirishlar olib borish, ekosistemalarga har xil tipdagi xo‘jaliklar (o‘rmonlar barpo qilish, yerlarni o‘zlashtirish, yaylov chorvachiligi, rekreatsion foydalanish va boshqalar) ta’sirining harakteri va darajasini aniqlash ko‘zda tutiladi. Biosfera qo‘riqxonalari tabiiy ekosistemalarda o‘simlik va hayvonot dunyosining biotik komplekslari, turlarining genetik jihatdan turililigini saqlash maqsadida tashkil qilinadi.

III. BUYURTMALAR (Zakazniklar)

Buyurtmalar (zakazniklar) tabiatni muhofaza qilish tadbirlaridan biri sifatida juda qadimdan ma’lum. Buyurtmalarda larda tabiiy-geografik komplekslar, komponentlarning ayrim qismlari, ayrim hayvon yoki o‘simlik turlari muhofaza qilinib, unda qator tabiiy boyliklardan xo‘jalikda foydalanishga ruxsat beriladi. Qo‘riqxonalardan farq qilgan holda buyurtma maydonlari yer yoki o‘rmon fondidan ajratib olinmaydi. Buyurtmalar doimiy va vaqtincha bo‘ladi. Vaqtincha buyurtmalar ko‘pincha ovchilik xo‘jaliklarida ov qilinadigan hayvon va qushlarning sonini tiklash va ko‘paytirish maqsadida ma’lum muddatga tashkil qilinadi. Muhofaza qilinayotgan turlarning o‘rtacha soni tiklangandan keyin cheklov bekor qilinadi va buyurtma yana ov qilinadigan joyga aylanadi. Keyingi yillarda botanik, zoologik, geologik, ixtiologik, ornitologik va boshqa xil buyurtmalar tashkil qilinmoqda. O‘zbekistonda umumiy maydoni 197 ming gektarli 8 ta zakaznik bo‘lib, ularda Respublikamizning hayvonot va o‘simliklar dunyosi muhofaza qilinadi va tiklanadi.

To‘dako‘l cho‘l-ko‘l davlat zakaznigi 1960 yilda Buxoro viloyatining cho‘l qismida, 1952 yilda sho‘rxok To‘dako‘l botig‘iga Zarafshon daryosining toshishi natijasida hosil bo‘lgan ko‘l asosida tashkil etildi. Uning maydoni 30000 gektar.

Ko'l atrofidagi sho'rxok cho'lda turli xil cho'l o'simliklari bilan birga qamish, yulg'un o'sadi. Buyurtmada o'rdaklar, oqqushlar, saqoqushlar, kulrang g'ozlar, shuningdek, quyonlar, qamish mushugi, jayronlar muhofaza qilinadi.

Ko'hitang tog'-o'rmon davlat zakaznigi Surxondaryo viloyati Hisor tizmasining janubi-sharqiy yon-bag'irlarida, Ko'loiy, Sariqamish, Mochayli daralarida 1970 yilda tashkil etilgan. Buyurtmaning maydoni 43500 gektar. Bu zakaznikda burama shoxli echki (morxo'r), tojik tog' qo'yi (urial), burgut, shuningdek, arxeologik yodgorliklar – tosh davridagi ovchilarning rasmi solingan tasvirlar muhofaza qilinadi.

Nurumtubek to'qay davlat zakaznigi 1971 yilda Qoraqalpog'iston hududida, Amudaryoning qo'yi qismida tashkil etilgan. Buyurtmaning maydoni 29 ming gektar bo'lib, yovvoyi cho'chqa, bo'rsiq, tolay quyon, xiva qirg'ovuli muhofaza qilinadi.

Oqbuloq tog' davlat zakaznigi Toshkent viloyati hududining Chotqol tizmasida joylashgan bo'lib, Oqbuloqsoy havzasidagi hayvonlarni saqlash va ko'paytirish maqsadida 1973 yilda tashkil etilgan. Uning maydoni 11 ming gektarni tashkil qiladi. Bu yerda yovvoyi cho'chqa, yelik, Markaziy Osiyo echkisi, oq tirnoqli ayiq, Farg'ona oq suvsari, suvsar, Farg'ona bo'rsig'i, Turkiston silovsini, bars, ilvirs, menzibir sug'uri va qizil sug'ur, kaklik, burgut, tasqaralar muhofaza qilinadi.

Dengizko'l cho'l-ko'l davlat zakaznigi 1974 yilda Qizilqumning janubida Buxoro viloyatida tashkil etilgan. Uning maydoni 25 ming gektar. Buyurtmaning asosiy qismi hisoblangan Dengizko'lda mavsumiy va qishlovchi qushlar (o'rdaklar, g'ozlar, loyxorak, baklanlar, qizilg'oz) va ko'lga suv ichish uchun keladigan hayvonlar (cho'chqa, jayralar, sassiq ko'zan, quyonlar, tolay quyon, tuvaloq, qorabovurlar) muhofaza qilinadi.

Amudaryo qayir davlat zakaznigi qayirda uya qo'yuvchi va mavsumiy suv parrandalarini muhofaza qilish maqsadida 1974 yilda Qoraqalpog'iston hududida tashkil etilgan. Uning maydoni 60 ming gektarni tashkil qiladi.

Shabboz to‘qay zakaznigi Amudaryoning chap sohilidagi (Xorazm vohasi) yovvoyi cho‘chqa, chiyabo‘ri, qum bo‘rsig‘i, qamish mushugi, qum quyoni, Xiva qirg‘ovulini himoya qilish hamda Shabboz massividagi to‘qaylarda yashagan xongul bug‘usi va yeliklarni tiklash maqsadida 1974 yilda tashkil etilgan. Uning maydoni 3800 gektarni tashkil qiladi.

Xorazm cho‘l davlat zakaznigi Xorazm vohasining g‘arbiy chekkasida 1976 yilda tashkil etilgan. Uning maydoni 11300 gektar, shundan 3500 gektari ko‘llardir (Eshonravotko‘l, Buriyatko‘l, Ulushurko‘l, Kumushkon va boshqalar). Buyurtma suv havzalariga va qumli cho‘larga xos hayvonlarni tiklash va muhofaza qilish maqsadida barpo qilingan.

Arnasoy cho‘l-ko‘l zakaznigi Shimoliy Nurota tizmasining shimoliy etaklaridagi Aydar, Tuzkon, Arnasoyga 1969 yildagi suv toshqini vaqtida Sirdaryo havzasidan Chordara suv ombori va Mirzacho‘ldan kollektor-drenaj suvining kelib qo‘shilishi natijasida uzunligi 160 kilometr va eng serbar joyi 30 kilometrga yetadigan katta ko‘l – Arnasoy ko‘li hosil bo‘lgan edi. 1977 yili Jizzax shahridan 60 kilometr shimolda maydoni 63 ming gektar bo‘lgan Arnasoy ko‘li qo‘riqxonasi tashkil etilgan edi. 1987 yil Arnasoy qo‘riqxonasi, ornitologik buyurtmaga (zakaznikka) aylantirildi. Arnasoy zakaznigining asosiy vazifasi cho‘l va sun‘iy hosil bo‘lgan akvatoriyada yashovchi va qishlovchi qushlarni o‘rganish va muhofaza qilishdan iborat.

IV. TABIAT YODGORLIKLARI

Ba‘zan ilmiy, madaniy va tarixiy jihatdan qimmatli tabiiy ob’ektlarni muhofaza qilish uchun katta maydonlarni ishg‘ol qilmagan qimmatli tabiiy ob’ektlar «tabiat yodgorliklari» deb e‘lon qilinadi va jiddiy muhofaza ostiga olinadi. Tabiat yodgorliklari tabiatning o‘tmishi va unda sodir bo‘layotgan jarayonlar haqida ma‘lum darajada aniq guvohlik beradi. Masalan, valunalar-muzlik qoldiqlari, «qo‘y peshonalari» - muzliklarning qoyalarga ishqalanishi,

jimjimador qoyalar – tog‘ jinslari nurashining guvohi. Tabiat yodgorliklariga sharsharalar, geyzerlar, g‘orlar, relfning ajoyib shakllari, geologik ochilib qolgan joylar, ayrim daraxt, tarixiy obidalar va boshqa ob‘ektlar kiritiladi. Umumiy xususiyatiga qarab tabiat yodgorliklari geologik-geomorfologik, botanik, paleontologik, astronomik va landshaft yodgorliklariga bo‘linadi.

G y e o l o g i k – g y e o m o r f o l o g i k yodgorliklarga ochilib qolgan tog‘ jinslari qatlamlari, g‘orlar, karst relfi shakllari, so‘ngan vulqon kraterlari, geyzerlar, diqqatga sazovor qirg‘oqlar, qo‘y peshonalar, noyob relf shakllari, qoyalar va boshqalarni kiritish mumkin. Masalan, Zomin tog‘laridagi afsonaviy «Qirq qiz» va boshqalar bunday ob‘ektlarga yaqqol misol bo‘ladi (3-rasm). O‘rta Osiyoda 1500 dan ortiq g‘orni tabiat yodgorligi sifatida muhofazaga olish mumkin.

B o t a n i k yodgorliklarga yo‘qolib ketayotgan relikt o‘simliklar o‘sadigan uchastkalar, dashtlardagi o‘rmon massivlari yoki o‘rmonlar orasidagi dasht uchastkalar, alohida saqlanib qolgan keksa daraxtlar va boshqalar kiritiladi. Respublikamizda bunday ob‘ektlarga Sayrobdagi 700-1000 yoshli chinorni, Urgutdagi, Boysundagi Chorchinorlarni va boshqalarni kiritish mumkin.

P a l y e o n t o l o g i k yodgorliklarga toshga aylanib ketgan va izlari saqlanib qolgan o‘simlik qoldiqlari ochilib qolgan joylar hamda qirilib ketgan hayvonlar qoldig‘i, izi uchraydigan uchastkalar misol bo‘la oladi. Tabiat yodgorliklari tabiatni muhofaza qiluvchi tashkilotlar tomonidan hisobga olinishi va kartaga tushirilishi kerak. Ularning ilmiy va estetik ahamiyatini baholash asosida muhofaza qilish darajasi aniqlanadi (mahalliy, viloyat, respublika, xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan tabiat yodgorliklari).

V. MILLIY BOG‘LAR

Milliy (tabiiy) bog‘lar chet ellarda hududlarni muhofaza qilishning asosiy shaklidir. «Milliy» so‘zi mazkur hududning xususiy mulk emas, balki butun millatga qarashli ekanligini bildiradi va muhofaza tadbirlari davlat tomonidan amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda tabiatni muhofaza qilishdagi eng muhim vazifa

tabiiy boyliklardan foydalanishda ularni muhofaza qilishni ishlab chiqarish bilan birga qo'shib olib borishni ta'minlash hamda insonning tabiatga ta'sir etishini barqarorlashtirishdan iborat. Tabiatni muhofaza qilish deganda tabiiy-boyliklardan unumli foydalanishda ularni ishlab chiqarish, tabiiy muhitni hozirgi yashayotgan va kelajak avlodlarning moddiy va ma'naviy talablarini qondirishga qaratilgan davlat, xalqaro va jamoatchilik tomonidan amalga oshirilgan ilmiy asoslangan tadbirlar tuzilmasi tushuniladi. Tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'llardan biri – milliy (tabiiy) bog'lardir. «Milliy» so'zi uchastkaning ayrim kishisiga emas, balki davlatga qarashli ekanligini bildiradi. Milliy park termini XIX asrning ikkinchi yarmida alohida muhofaza qilinadigan hududlar vujudga kelgan vaqtda paydo bo'ldi. Milliy bog'larda inson tomonidan kam o'zgartirilgan fauna va flora bo'lgan xushmanzara landshaftlar muhofaza qilinadi.

Milliy bog'larda dam oluvchilarga turli xil xizmatlar ko'rsatiladi, bu esa, muhofaza qilinadigan hududlarning moliyaviy tejamkorligini ta'minlaydi. Sayyohlardan keladigan daromad qo'riqlanadigan hudud tabiiy boyliklaridan, sanoat va qishloq xo'jaligida foydalanishdan keladigan daromaddan ancha yuqori. Hududlardan maqsadli foydalanish G'arb mamlakatlariga ko'proq daromad keltirmoqda. Tabiiy bog'lar mamlakatimizda odatdagi foydalanish o'rniga uzoq muddatga aholining dam olishi maqsadida ajratib qo'yiladigan katta-katta hududlardir. Shu vazifaga muvofiq bog'da butun tabiat jiddiy muhofaza qilinadi va zarur hollarda uni tiklash va yaxshilash choralari ko'riladi. Tabiiy bog'lar tabiatni diqqatga sazovor va landshaftlari xilma-xil, kam o'zlashtirilgan xushmanzara rayonlarda tashkil qilinadi. Ular ilmiy, madaniy, estetik yoki tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy komplekslarning nodir ob'ektlari, landshaftlarini saqlash uchun tashkil qilinib, tabiatni muhofaza qilishning maxsus rejimi bilan saqlanadi.

Tabiiy bog'larning asosiy vazifasi xushmanzara landshaftlarda aholining dam olish imkoniyatini ta'minlash bo'lib, bunga tabiatni kompleks muhofaza qilish asosidagina erishish mumkin. Bog'larga dam oluvchilarning borishi to'g'ri tashkil qilinganda ular katta maydonlardagi tabiiy komplekslarni saqlash va tiklashni ta'minlaydi, bu jihatdan bog'lar qo'riqxonalariga o'xshab ketadi. Tabiiy bog'lar

atrofidagi ommaviy dam olish uchun mo'ljallangan istirohat zonalaridan farq qilib, ularga guruh bo'lib yoki individual borish reglament bo'yicha ruxsat etiladi. Tabiiy bog'lardan maqsadli foydalanishda har bir aniq holat uchun, bog'ning har bir uchastkasi uchun oldindan mufassal izoh berib qo'yiladi. Bog' hududi foydalanish va muhofaza qilish rejimi turlicha bo'lgan uchastkalarga – zonalar (qo'riqxonalar, zakaznik, tabiat yodgorliklari, dam olish zonasi va boshqalar)ga bo'lib qo'yiladi.

Zomin xalq tabiiy bog'i. Zomin xalq tabiiy bog'i 1976 yil 3 sentyabrda 45590 gektar maydonda tashkil etilgan. Bog' Turkiston tog'larining Shimoliy yonbag'irda Sangzor va Zomin daryolari havzasida, xushmanzara va xilma-xil tik landshaftlar poyasida dengiz sathidan 1000-4030 metr balandlikda joylashgan. Noyob va tipik landshaftlar bilan birga, archa o'rmonlari ekologik sistemalarning bir butunligi, bu hududda inson tomonidan kam, mutlaqo o'zgarmagan tabiiy komplekslarning ko'pligi xalq bog'ini tashkil etishga asosiy shart bo'ldi. Bog' geologik jihatdan, asosan Paleozoy erasi (silur, devon, karbon davrlari)ning cho'kindi jinslaridan ohaktosh, kristall slanets va qumtoshlaridan iborat. Devon davrining ohaktoshlaridan iborat bo'lgan hududlarda karst keng tarqalgan. Karst shakllari-karstlar, karst voronkalari, Supa platosining chekkasi va Ko'lsay darasida keng tarqalgan. Paleogen, ayniqsa, Neogen davrining yotqiziqlari qizg'ish rangli gil, qumtosh va konglomeratlar ko'rinishida Ko'lsay va Qizilmozorsoy havzasining o'rta qismida keng tarqalib, relief turli shakllarini hosil qilgan. Zomin xalq bog'ining reliefi tog'li, har xil chuqurlikdagi katta-kichik soyliklar, nurash ta'sirida paydo bo'lgan o'nqir-cho'nqirlar va tog' yonbag'irlari tik bo'lib, turli tomonga yo'nalgan suv ayirg'ich – yon tizmalaridan iborat. Zomin tog'i (Turkiston tizmasi) markaziy suv ayirg'ichining ikki yon tomoni – Janub va Shimol tomonlariga tik tushgan; eng baland cho'qqisi 4033 metr bo'lib, g'arb tomonga pasayib boradi. G'ozalash davonining balandligi 2750 metr.

Tabiiy Xalq bog'ining iqlimi tipik tog' iqlimi bo'lib, qishi sovuq, yozi esa nisbatan salqin. Ko'lsay meteorologik stansiyasining ma'lumotiga ko'ra, absolyut minimum – 32⁰, absolyut maksimum +33⁰. eng yuqori harorat iyul va avgust, eng past harorat dekabr va yanvar oylarida kuzatiladi, sovuqsiz davr o'rgach 140 kun

davom etadi. Ko'p yillik o'rtacha yog'in-sochin miqdori 450 mm dan 700-800 mm gacha. Bog'da qish barqaror bo'lib 5 oy davom etadi. Tog'ning baland qismida noyabr oyidan may-iyun oygacha qor saqlanadi. Bog' hududida uncha katta bo'lmagan daryolar – Sangzor (irmoqlari – G'uralash, Qizilturi soy va boshqalar) bor. Bu daryolar Turkiston tizmasining eng baland qismidan boshlanadi. Sangzor daryosining ko'p yillik o'rtacha suv harajati sekundiga 4,9 m³/sek. Zomin xalq bog'ining o'simlik qoplami xilma-xil. O'simlik qoplamining quyidagicha uchta balandlik (vertikal) mintaqasi (balandlik poyaslari) mavjud:

VI. REZERVANTLAR

Avvalo shuni aytish kerakki, biosfera rezervati deganda biologik xilma-xillikni saqlashni va bir vaqtda mintaqaning barqaror iqtisodiy rivojlanishi tushuniladi. Ular tabiiy va madaniy landshaftlarni saqlash maqsadida tashkil etiladi. Shunday qilib, inson va barqaror xo'jalik rivojlanishi, shunga o'xshash alohida muhofaza qilinadigan hududlarni yaratishning asosiy tamoyillaridan biridir. Biosfera rezervati konsepsiyasi YUNESKO tomonidan «Inson va biosfera» dasturi doirasida ishlab chiqilgan edi. Birinchi biosfera hududlari 1976 yilda paydo bo'ldi. Hozirgi kunda butun dunyo biosfera rezervatlari turlari 97 mamlakatning 411 ob'ektini qamrab olgan. YUNESKO tomonidan tan olinishi, har bir biosfera rezervati uchun alohida (maxsus) status olinganligini bildiradi. Xalqaro mezonlarga ko'ra biosfera rezervatlari hududida uchta zona ajratiladi: qo'riqlanadigan zona, bufer zona va o'tkuvchi (perexodnaya) zona.

Nurota – Qizilqum biosfera rezervati. Tashkil etilayotgan Nurota – Qizilqum biosfera rezervati Markaziy Osiyo mamlakatlarida, ikkinchi (Qirg'izistondan keyin) biosfera hududi bo'lib, jahon jamoatchiligi tomonidan qo'llab – quvatlanmoqda va hozirgi zamon xalqaro talab va mezonlariga javob beradi. Bu biosfera rezervati mamlakatimizning Jizzax, Samarqand va Navoiy viloyatlari tutashgan joyida joylashgan. Bu mintaqa Zarafshon va Sirdaryo daryolarining o'rtasida O'rta Osiyoning tog' tizmalaridan tekislik sahrolariga o'tkuvchi

(perexodnoy) zonada joylashib, sayyoramizning ulkan sahrolaridan biri bo'lgan Qizilqum sahrosining janubiy qismini, Aydarko'l va Tuzkon ko'llarini va Pomir-Oloy tog' tizmasining shimoli-g'arbiy tormog'i – Nurota va Qo'ytosh tizmalarini ishg'ol qiladi.

Bu hudud nafaqat tabiiy landshaftlari bilan, balki o'zining flora va faunalari bilan ham noyobdir. Masalan, bu hudud yer shari bo'yicha faqat shu yerda Xalqaro Qizil Kitobga kiritilgan, arharning endemik turchasi (podvidi) bo'lgan Seversov qo'ylari yashaydigan yagona joydir. Bu yerda 100 dan ortiq tarixiy va arxeologik yodgorliklar bor. Yana shuni aytish kerakki bu zonada ikkita alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar mavjud edi. Ushbu hududda 1975 yilda Nurota davlat qo'riqxonasi tashkil etilgan bo'lib, uning maydoni 40 ming gektarni tashkil qilgan edi. U noyob landshaftlarni (ekotizimlarni), Nurota tog' tizmasining o'simlik va hayvonot dunyosini, eng birinchi navbatda esa Arhar qo'yining endemik turini (Seversov qo'yini) saqlash uchun yaratilgandi.

Ilgari vaqtda bu yerda Arnasoy qo'riqxonasi mavjud bo'lib, 1987 yilda u qaytadan tuzilib arnasoy ornitologik buyurtmasiga (zakaznigiga) aylantiriladi. Arnasoy ornitologik buyurtmasi tomonidan kam uchraydigan, uya quradigan va suvda suzuvchi qushlarni saqlash maqsadida ikkinchi muhofaza hududi yaratildi. Asosiy xavf inson xo'jaligi faoliyati - mollarni uzoq vaqt tartibsiz boqish, o'tin uchun daraxtlarni va butalarni kesish va boshqalar bo'lib, ular atrof-muhitda salbiy oqibatlarga olib keladi, aholining yashash sharoitini yomonlashtiradi va oxir-oqibatda, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muommalarning keskinlashuviga (ayniqsa tog'li qismida) sabab bo'ladi. Biosfera hududining yaratilishi biologik xilmaxillikni saqlashga va tabiiy resurslarni tiklash va barqaror rivojlanishga qaratilgan yerdan foydalanishning yangicha usullarini qo'llash bilan mahalliy xalqning yashash sharoitini yaxshilashga imkon berishi kerak.

Nurota-Qizilqum biologik rezervatini tashkil etish g'oyasi, 1992 yilda Nurota tog' tizmasi hududiga bir guruh Germaniya tabiatni muhofaza qilish ittifoqining a'zolari va ekolog olimlari ekspeditsiya a'zolari tomonidan aytilgan edi. Ekspeditsiya chog'ida biolog, geograf olimlar shu hududda jahon talablariga javob

beradigan biosfera rezervatini yaratish zarur, degan fikrga keldilar. Loyihaga 2000 yildan boshlab BMTning rivojlanish dasturi, Global ekologik jamg'armasi doimiy ravishda yordam berishi ko'zda tutilgan. 2001 yildan Global ekologik jamg'armasi, BMTning rivojlanish dasturi va O'zbekiston Respublikasi hukumati O'zbekistonda biologik xilma-xillikni saqlashning modeli sifatida Nurota-Qizilqum biologik rezervatini yaratish loihadini amalga oshirishga kirishdi. Nurota-Qizilqum biologik zaxirasi, bu biz uchun yangi tushunchadir. Uning hududida uchta zona – qo'riqxonasi, bufer va barqaror rivojlanish zonasi bo'ladi. Biosfera rezervati hududida 3 ta qo'riqxonasi (tog', sahro va suv havzasi) va 5 ta muhofaza zonasi (2 tog', 2 sahro va 1 ko'l) ajratiladi.

Biosfera rezervatining maydoni 1,08 mln.ga, shu jumladan 57100 ga qo'riqxonasi va 166524 ga muhofaza zonasi tashkil etadi. Suv yuzasi, umumiy maydonning 18% ishlatiladi. Bu olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan biologik xilma-xillikni, ekotizimlarni, landshaftlarni, tarixiy va madaniy boyliklarni saqlashga imkon beradi. Bu eng avvalo tabiiy muhitga antropogen omilning negativ ta'sirlarini kamaytirish, cho'llanish (sahrolanish) jarayonlarini sekinlashtirish, buzilgan (yomonlashgan - degradatsiyalashgan) ekosistemalarni tiklash hisoblanadi.

Xulosa

Tabiatni muhofaza qilish - landshaftning bir butunligi, tabiiy komponentlarning o'zaro muvozanatini muhofaza qilishga qaratilgan. Landshaftlarni muhofaza qilishning juda ko'p shakllari mavjud. Bular: qo'riqxonalar, zakazniklar, rezervatlar, xalq bog'laridan iborat. Tabiatni muhofaza qilish ayrim hududlarda tabiiy kompleksni (landshaftlarni) o'z holicha maxsus rejim bilan qo'riqlashni ham talab qiladi. Bunday maxsus rejim bilan muhofaza qilinadigan hududlar xo'jalikda o'zlashtirishdan bevosita ajratib olinib qo'riqlanadigan tabiiy ob'ektlardir. Hududning ayrim uchastkalarini muhofaza qilishda maxsus rejimini o'rnatishning zarurligi fan-texnika inqilobi sharoitida inson xo'jalik faoliyati natijasida keskin o'zgarayotgan va kamayayotgan yer tabiiy boyliklariga insonning ongli munosabatda bo'lishiga asoslanadi.

Ko'pgina mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilishning tashkiliy ko'rinishlari bir xil emas va «qo'riqxona», «milliy park», «rezervat», «zakaznik» tushunchalariga turli xil mazmun beriladi. Mamlakatimizda alohida muhofaza qilinadigan yoki qo'riqlanadigan hududlar – landshaftlar - qo'riqxonalar, har xil turdagi zakazniklar, tabiiy parklar va yodgorliklar yuqoridagi belgilarga muvofiq tashkil qilinadi.

Inson xo'jalik faoliyatining biz uchun qulay yoki noqulay ekanligini taqqoslashga, tabiatdan amaliy foydalanish u yoki bu usulining naqadar maqsadga muvofiqligini nazorat qilishga imkon beradi. Qo'riqxonalarning asosiy vazifasi tabiatni har tomonlama o'rganishdir. U landshaft komponentlari o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni bilib, tabiiy boyliklardan unumli foydalanish yo'llarini ishlab chiqish uchun

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. – O‘zbekiston XXI – asr bo‘lag‘asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, «O‘zbekiston», 1997.
2. Alibekov L.A., Nishonov S.A. – Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan ratsional foydalanish. Toshkent, «O‘qituvchi», 1983.
3. Alibekov L.A. – Landshaftlarni muhofaza qilish. Toshkent, «Fan», 1985.
4. Baratov P.B. – O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. Tashkent «O‘qituvchi» 1996.
5. Baratov P.B., Mamatqulov M., Rafiqov A. – O‘rta Osiyo tabiiy geografiyasi. Toshkent, «O‘qituvchi», 2002.
6. G‘ulomov P., Hasanov I., - O‘rta Osiyo tabiiy geografiyasi. Tashkent, Universitet 2002 y.
7. Axmedov N., Hoshimov M., Shoymurodov T. – Kitob geologik qo‘riqxonasi. Samarqand, 1997.